

בגדר אבות ותולדות בשביעית

א

הגמ' במו"ק (ב ע"ב – ג ע"א) מביאה את דברי רבא, שבשביעית "אבות אסר רחמנא, תולדות – לא אסר רחמנא, דכתיב (ויקרא כה, ד-ה): 'ובשנה השביעית שבת שפִתוֹן יִהְיֶה לְאַרְץ... שְׁדַךְ לֹא תִזְקַע וְנִכְרְמָן לֹא תִזְמַר, אֵת סְפִיחַ קְצִירְךָ לֹא תִקְצֹר וְאֵת עֲנָבֵי גִזְרֶיךָ לֹא תִכְצַר...' [מכדי זמירה בכלל זריעה ובצירה בכלל קצירה, למאי הלכתא כתבינהו רחמנא? – למימרא דאהני תולדות מיחייב, אאחורנייתא לא מיחייב]. מהגמ' משמע שזמירה ובצירה הן תולדות, ופירטן הכתוב רק כדי להשמיענו שעל תולדות אחרות אינו חייב; ומבאר רש"י (שם, ד"ה 'בצירה'), שקצירה היא האב ובצירה התולדה – מכיון שלגבי שבת קצירה היא אב מלאכה. דבריו אלו של רש"י קשים ממספר סיבות:

- א. עיין ברש"ש (על אתר), שהקשה מדוע הרחיק רש"י לכת עד הלכות שבת – הרי איסור קצירה בשביעית מפורש בתורה בפסוק אותו הביאה הגמרא.
- ב. עצם ההשוואה בין איסור קצירה בשבת ובשביעית צ"ע; הרי בשבת אסורה כל עקירת דבר מגידולו, ואילו בשביעית אומרת התורה (ויקרא כה, ו): 'וְהָיְתָה שֶׁבֶת הָאָרֶץ לְכֶם לְאֶכְלָה', ודווקא קצירה כדרך הקוצרים אסורה!
- ג. מרש"י כאן משמע שבשביעית קצירה היא אב (דומיא דשבת) ובצירה היא התולדה, ואילו רש"י בשבת (סח ע"א, ד"ה 'אית ביה') כתב שבשביעית כל המלאכות המפורשות בתורה: זריעה, זמירה, קצירה ובצירה – הן אבות.²

ב

לעומת רש"י בסוגיין, שמשמע ממנו שבשבת זורע וקוצר הם אבות וזומר ובוצר הם תולדות,³ הרמב"ם בהלכות שבת (פ"ז ה"ג-ה"ד) פסק שזורע וזומר הם אותו האב וגם קוצר ובוצר הם אותו האב; ועיין בתוצאות חיים (יח, טו), שהביא בשם שו"ת ר' בצלאל אשכנזי שהקשה מסוגייתנו ממנה משמע שזורע הוא אב וזומר – תולדה, ותירץ דשאני שבת – שבה

1 עיין רמב"ם פ"ד משמו"י, ה"א.
 2 בריטב"א ובראשונים נוספים בגמ' במו"ק (על אתר) פירשו ברש"י, שרק לאחר שנכתבו כל ארבעת המלאכות הם אכן מוגדרים כאבות, ודברי הגמ' "בצירה בכלל קצירה" הם לולא נכתבו המלאכות. הסבר זה יישב אמנם את רש"י בשבת – אך יעצים את השאלה שנשאלה לעיל; שהרי אם רש"י מוסב על אפשרות שקצירה היתה כתובה בתורה ולא בצירה, מדוע הוא צריך להביא ראיה מדיני שבת שקצירה היא אב ובצירה – תולדה?
 3 וכ"כ להדיא רש"י שבת עג ע"ב, ד"ה 'כולן'.

נלמדים האבות ממלאכת המשכן – משביעית, שהאבות בה נלמדים מפסוקים. והנה, לפי מש"כ לעיל לא קשה שאלתו, שהרי אין הקבלה בין מלאכות שבת לשביעית⁴. ברם, גם התירוץ צ"ב, שהרי גם קצירה וגם בצירה כתובים – ומדוע האחד אב והאחר תולדה?

ג

והנה, הרמב"ם בתחילת הלכות שמיטה ויובל לומד את איסור עבודת הקרקע בשביעית מהפסוק "וְשָׁבְתָהּ הָאֶרֶץ שְׁבַת לַה'" (ויקרא כה, ב), ומשמע ממנו שדי בפסוק זה כדי לאסור את העבודה בקרקע, אלא שישנו ג"כ איסור לאו הנלמד מהפסוק "שְׁדָךְ לֹא תִזְרַע" וכו'. עפ"י ניתן היה אולי לומר שהאבות והתולדות נלמדים מ"וְשָׁבְתָהּ הָאֶרֶץ" – אלא שצ"ב כיצד יוגדרו האבות עפ"י פסוק זה וכיצד נרבה מהם את התולדות. אמנם, לגבי עצם לימוד התולדות ניתן לכאר עפ"י השיטמ"ק בכ"ק (ב ע"א, ד"ה 'מדקתני אבות'), ששאל מדוע בתולדות שבת צריכה הגמ' בשבת (ע ע"ב) לרבות תולדות מהפסוק "אַחַת מִהֶנָּה" (ויקרא ד, ב), ואילו תולדות נזיקין מרכים מסברא, וענה השיטמ"ק שם שדווקא בשבת שנסמכה למלאכת המשכן היינו ממעטים תולדות דומיא דשאר אבות דלא חשיבי – אבל בניזיקין מספיק לרבות בסברא. ממילא נ"ל שה"ה בשביעית, שהיה מקום לרבות בסברא כל מלאכה הפוגעת בשביעת הארץ כתולדה (עד שמיעטה תורה שאר תולדות מ"כְּרָמְךָ לֹא תִזְמַר" וכו'). ברם, שאלתנו הראשונה – מה נגדיר כאבות – נותרה בעינה.

נראה שמחמת קושי זה הרחיק רש"י להלכות שבת, ולמד שדומיא דשבת האבות בשביעית הם זריעה וקצירה; ולמרות שאין זהות בין האיסור בשבת לאיסור בשביעית, נראה לומר שעצם זה שמלאכה מסויימת היא אב בשבת מלמד על חשיבותה, ולכן גם בשביעית היא אב⁵.

ומה שהקשינו לעיל מרש"י בשבת (סח ע"א, ד"ה 'אית ביה'), שכתב שגם זמירה וכצירה הן אבות – נראה לומר עפ"י התוס' שם (ד"ה 'דאית ביה') שהקשה מדוע במעשר לא נקטה המשנה (מעשרות פ"א מ"א) לשון 'כלל גדול', והרי יש בו לכאורה אבות ותולדות, ותירצו שדווקא במלאכות שייך להזכיר אבות ותולדות; ועיין במהרש"ל שם, שהקשה דהרי גם בניזיקין ובטומאה יש אבות ותולדות, ותירץ המהרש"א שם שדווקא במלאכות שיש בהם אבות ותולדות אפשר לומר 'כלל גדול', וכביאור דבריו נראה לומר שלשון 'כלל גדול' לא שייכת

4 עיין במו"ק יג ע"א תוד"ה 'נטיבה' ובגיטין מד ע"ב תוד"ה 'נטיבה', שכתבו להדיא שבקוטף קוצים בשביעית כדי לייפות את הקרקע אין חילוק בין שלו לשל חברו, והחילוק קיים דווקא בשבת, שמלאכת מחשבת אסרה תורה. ברם, באגלי טל (חורש א, סק"א, ד"ה 'ולפמ"ש ינחא בהג"ה) הקשה ממשניות בשביעית (פ"ד מ"א, מ"ד) שמחלקות בין שלו לשל חברו, ונראה שלדעת האגלי טל ישנה זהות במלאכת חורש בין שבת לשביעית; מיהו נראה, שלדעת תוס' המשניות אותן ציטט האגלי טל אוסרות משום מראית עין ולכן קיים בהם חילוק בין שדהו לשדה חברו, ואכמ"ל.

5 רש"י במו"ק (ג ע"א, ד"ה 'תולדות') כתב שהשקאת זרעים שלא היתה במשכן לא אסר רחמנא, ושאל שם המהרש"א – הרי חרישה היתה במשכן, ובכ"ז יש בהמשך העמוד שם מ"ד שלא לוקה עליה; ולאור דברינו ניתן לומר, שכל כוונת רש"י היתה לומר שהשקאה היא תולדה שהרי לא היתה במשכן, ובין אם היא תולדת זורע (לרב יוסף בסוגיא שם, ב ע"ב) ובין אם היא תולדת חורש (לרבה שם) – אין לוקין עליה. ולגבי המ"ד שאין לוקין על חרישה בשביעית – ניתן ליישבו בשתי דרכים ולומר שחרישה היא אמנם אב, אלא שלא לוקים עליה כי אין לגביה לאו למרות שאסורה מדאורייתא מחמת "וְשָׁבְתָהּ הָאֶרֶץ" (ויקרא כה, ב), או שנאמר שחרישה מותרת מהתורה למרות שהיא אב מחמת ה'כלל וכללי' שמוכא בגמ', ואכמ"ל.

אלא במקרה של ריבוי מלאכות שנלמדות בצורה של דבר מתוך דבר, ומחמת הקושי לדמות תולדות לאבות נוקטת המשנה לשון 'כלל גדול'; לאור האמור יובן מדוע מונה רש"י את זמירה ובצירה כאבות, כי לעניין זה של לימוד דבר מתוך דבר הן נחשבות לאבות – שהרי הן מפורשות בתורה.

ד

כדי להסביר את דעת הרמב"ם בכיבור אבות ותולדות בשביעית, נראה לומר עפ"י הגמ' בב"ק (ב ע"א) שהגדירה כי כשבת "הך דהוה כמשכן חשיבא קרי ליה אב, הך דלא הוי כמשכן חשיבא קרי לה תולדה"; ועיי"ש בתוס' (ד"ה יד"ג), שכתבו שכדי שמלאכה תוגדר כאב היא צריכה גם להיות כמשכן וגם להיות חשובה. וע"ע במהרש"ל שם, שמבאר שא"א לומר שכל מלאכה שהיתה כמשכן כבר מוגדרת כחשובה – שהרי היו תולדות כמשכן, ולכן מצריך תוס' את שני התנאים. ואולי ניתן לומר, שבשביעית – שאין הלימוד מהמשכן – המגדיר היחיד לגבי גדרי אב ותולדה במלאכות הקרקע יהיה חשיבות המלאכה, ונ"ל שזוהי דעת הרמב"ם; ונראה שמה שיגדיר מלאכה כחשובה יהיה תדירות המלאכה, שהרי ככל שהמלאכה תדירה יותר ישנה פגיעה מרובה יותר בשבת הארץ, ולכן לרמב"ם זריעה וקצירה הן אבות.

ה

והנה, לגבי חרישה בשביעית עיין בחידושי הר"ן לר"ה (ט ע"א, ד"ה רבי עקיבא), שדייק מדברי רבי עקיבא במשנה בשביעית (פ"א מ"ב) – המובאת גם בגמרא שם – שאיסור חרישה בשביעית הוא דאורייתא, וכן משמע מהרמב"ם בתחילת הלכות שמו"י (פ"א ה"א); והקשו האחרונים (עיין מהר"י קרקוס על אתר, ועוד) – הרי את הפסוק "בְּחָרִישׁ וּבְקָצִיר תִּשְׁבֹּת" (שמות לד, כא) דורש רבי עקיבא (כור"ג ג ע"ב) לתוספת שביעית (חריש של ערב שביעית), וא"כ מנ"ל שחריש אסור דאורייתא? ולפי דברינו יישוב היטב, שהרי את האבות אנו כבר לומדים מ"וּשְׁבֹתָהּ הָאֶרֶץ" וכו', וממילא – אף חרישה בכלל. מכאן נראה לבאר, שהרמב"ם בתחילת הלכות שמו"י שהביא את שני הפסוקים – גם "וּשְׁבֹתָהּ הָאֶרֶץ" וגם "בְּחָרִישׁ וּבְקָצִיר" – ר"ל שאת עיקר הלימוד לומדים מ"וּשְׁבֹתָהּ הָאֶרֶץ", בעוד שאת הפסוק "בְּחָרִישׁ וּבְקָצִיר" הוא מביא רק כהוכחה לכך שדין השביתה בשביעית כולל גם את החרישה.

ו

והנה, הר"ש בפ"ב (מ"ו) משביעית הביא את דעת ר"ת שאיסור נטיעה בשביעית הוא מדרכב⁷, ועיי"ש בר"ש שהקשה על ר"ת מהגמ' שכבת (עג ע"ב) האומרת שזומר חייב משום

6 ועיי"ש שמסבירים זאת לפי שתי הגירסאות שהיו לפנייהם בגמ'.

7 במנחת חינוך (שכו, סק"ב) הקשה על הרמב"ם (שנקט גם הוא כדעת ר"ת) מהגמ' בגיטין (נג ע"ב) האומרת שלר"מ הנוטע בשבת במזיד ייעקר ובשוגג יקיים והנוטע בשביעית בין במזיד בין בשוגג ייעקר, ושואלת הגמ' – הרי הא והא דאורייתא ומאי שנא, ומשאלת הגמ' משמע שנטיעה בשביעית אסורה

נוטע⁸. ונראה שאין כוונתו להשוות את מלאכות שבת לשביעית – שהרי על זה ניתן היה לתרץ בפשטות שנוטע היה במשכן ולכן הוא אב, משא"כ בשביעית – אלא שכוונתו לשאול מקל וחומר; שהרי כל מה שאסורה זמירה בשבת זה כי היא עוזרת לצמיחת האילן והרי דומיא דנטיעה, וא"כ בשביעית, שזמירה אסורה – כ"ש שנטיעה תהיה אסורה. ולפי מה שבארנו לעיל בדעת הרמב"ם ניתן אולי לתרץ ולומר, שבשביעית אסורות מלאכות הפוגעות ב'שבת הארץ', וא"כ ככל שהמלאכה יותר שכיחה – יש יותר סברא לאוסרה, כמ"ש לעיל בגדר אב, וא"כ ניתן לומר שזמירה יותר שכיחה מנטיעה – שהרי נוטעים גפן פעם אחת, אבל זומרים פעמים רבות – ולכן אין ללמוד נטיעה מזמירה בק"ו.

דאורייתא; ועיי"ש במנ"ח שתירץ שהגמ' היא אליבא דאביי במו"ק (ב ע"ב) שס"ל שתולדות אסורות דאורייתא. אמנם, תירוצו צ"ע – שהרי מעצם דברי ר"מ מוכח שהאיסור הוא דאורייתא, שהרי ס"ל בגמ' שם שבדרבנן גזרו שוגג אטו מזיד, וא"כ אינו צריך לטעם אחר מדוע בשביעית בין בשוגג בין במזיד ייעקר, ומוכח שס"ל דנטיעה בשביעית אסורה מדאורייתא; ואת עצם השאלה כבר תירצו האחרונים (עיי' שבת הארץ, קונטרס אחרון, ו), שבאילן פעמים שאף פעולת זריעה של אילן מוגדרת בלשון חכמים כ'נטיעה' למרות שמה"ת היא זריעה – כגון בקידושין (לט ע"א) "לא תזרע פְּרָקֶן פְּלֵאִים" (דברים כב, ט) – אינו חייב "עד שיזרע חטה ושעורה וחרצן במפולת יד". ממילא ניתן לומר, שהגמ' בגיטין דיברה על נטיעה שהיא למעשה זריעה דאורייתא.

8 נראה שהר"ש הבין כרש"י בגמ' שם (ד"ה 'זומר חייב'), שזומר הוא תולדה של נוטע.